

Budapest, 2024. aug. 27.

Tamáská Máté: Örmény városépítészet Erdélyben

Válasz Egry Gábor, Tringli István és Varga Bálint bírálataira

Mindenekelőtt köszönetemet szeretném kifejezni, hogy a kollégák nem csak elvállalták, de értő módon bírálták ezt a történészek számára korántsem szokványos, a történeti építészetszociológia módszereivel dolgozó értekezést. Mikor jó húsz évvel ezelőtt szociológusként építészettel, azon belül is a településképekkel kezdtem el foglalkozni, számomra sem volt egyértelmű, hogy miként tudom majd társadalomismereti tudásomat egy magát műszaki tudományként definiáló területen érvényesíteni? A hagyományos településszociológia ehhez kevés eszközt adott, hiszen az a társadalmi jelenségek térbeli eloszlását vizsgálja, nem pedig a teret magát. Noha a szociáلتopográfiai térképek igen fontos kiindulási alapot jelenthetnek, de magáról az épített környezetről közvetlenül kevés információt adnak. A klasszikus művészetszociológia sem kínált megoldást, mivel az nem a tárgyról, hanem annak a nyelv által közvetített reprezentációiról értekezik, még akkor is, ha sok kérdés kapcsán (pl. művészek társadalmi helyzete, a művészetfogyasztás helyei) igen értékes kiindulási pontot adott.¹

Az építészet társadalomtudományos vizsgálatának módszertana az építészetszociológia legproblematikusabb területe.² A szociológia bevett módszertani apparátusa ugyanis nem teszi lehetővé, hogy az épületkutatás vagy a településképek kutatás (karaktervizsgálat) primér forrásait, tehát a térképeket, a tervrajzokat és főként magukat az épületeket, forrásként kezelje. Amennyiben ezeket a forrásokat részletesen megvizsgáljuk, egyszerre világossá válik, hogy az építészetszociológia módszertani hiányosságának egyik legfontosabb oka a történettudománytól való indokolatlan távolságtartás. Az építészet és különösen annak településképekben megragadható formája ugyanis történeti képződmény: több évszázados (akár

¹ Heike Delitz (2010): Architektursoziologie. Einsichten der Soziologie. Bielefeld: transcript.

² Joachim Fischer und Heike Delitz (2009): Die Architektur der Gesellschaft. Theorien für die Architektursoziologie, Bielefeld: transcript.

évezredes) morfológiai jelenségek keverednek benne. Ezért is tartottam nagyon fontosnak Hajnal István munkásságának építésztársadalmi újravizsgálását. Hajnal technikátörténeti írásai rámutattak az eljárás módra, amellyel a tárgyiasult (objektívizálódott) társadalmi cselekvés értelmezhetővé válik.³ Az örmény városépítészeti munkámat is ebben a szellemben írtam meg, mintegy módszertani példaként arra, miként értelmezhető az építészet társadalomtörténeti forrásanyagként. Nagyon komoly visszajelzés volt számomra, hogy a bírálók ezt a törekvésemet pozitív módon értékelték.

Az alapvetően pozitív értékelések mellett megfogalmazott bírálatok közül elsőként a címben szereplő "városépítészet" fogalom jelentéskörének a tisztázása szükséges, amely kérdést Tringli István vetette fel. Magam is sokat gondolkoztam azon, hogy az egyértelműen falusi státuszú Csíkszépvíz miatt nem volna-e célszerűbb az általánosabb értelmű "település" szó használata? Ugyanakkor éppen a morfológiai szemlélet okán ragaszkodtam a "város" szó használatához. Építészeti szempontból a "város" történeti karaktert takar, amely valamihez képest "városias". Csíkszépvíz örmények lakta központjában is éppen az a legfeltűnőbb, hogy a környező székely faluhoz képest urbánus karaktert hordoz, zárt térfalakkal, néhány emeletes házzal. Ezt a centrumot, bármennyire is provinciális, az adott lokális térben a szemlélő "városiasnak" érzékeli a környező székely faluhoz képest. Ugyanez volt a helyzet egyébiránt jó egy évszázadon át Gyergyószentmiklóson is, csak hogy ott a 20. század elejének fejlődése a templom körüli örmény házakat háttérbe szorította, ma azok a főtérhez képest szinte falusiasnak hatnak. A "városépítészet" szóösszetétel egésze pedig arra utal, hogy az elemzés tárgyát nem az egyes épületek, hanem a városkép egésze jelenti. Követve a településképi karaktervizsgálatok módszertanát ennek részei a táji környezet, a településszerkezet, a "tematikus" (ismétlődő, jellemzően a lakóházak) és "nem tematikus" (jellemzően templomok, középületek) építészeti elemek.

Ezen a ponton érdemes reagálnom Varga Bálint azon észrevételére, miszerint a dolgozatban kevés szó esik a megrendelőkről. Mint Varga Bálint maga is írja, ennek egyik oka kétségkívül módszertani. A levéltári forrásanyagokban néhány 19. századi terven kívül nem találunk utalást a megrendelő és a kivitelező személyére, különösen nem a köztük folyó egyeztetésekre. Ez érthető, hiszen egy kisvárosi lakóház építése messze nem volt olyan léptékű feladat, ami írásos nyomot hagyott volna maga után, különösen nem olyat, ami alapján reprodukálható lenne az építető szándéka (tehát legfeljebb egy tervrajzról van szó,

³ Ezekről a kérdésekről lásd részletesen: Tamáska Máté (2022): Építésztársadalmi tanulmányok. Budapest: Terc.

arról, hogy miért ilyen megoldás mellett döntöttek, hallgatnak ezek a források). Ám ennél is fontosabb, hogy a történeti építésztársadalmi elemzés erősségét éppen az adja, hogy nem az épülethez kapcsolódó diskurzív teret, hanem magát az építészeti, mint társadalmi cselekvést vizsgálja.⁴ Ahogy Tringli István bírálóiban fogalmaz: "az építészek körzövel és mérőbottal dolgoztak, nem filozófiai művekből, hanem kövekből és téglából építkeztek". Az építésztársadalmi a morfológiai vizsgálat során olyan jelenségekre világít rá, amelyek nem feltétlenül egyeznek a nyelvi cselekvés szándékaival. Az örménység esetében például feltűnő, hogy a 18-19. századi nyelvi diskurzusban rendre "idegenként" jelennek meg. Ezzel szemben az építészeti vizsgálatban "erdélyies" vonásokat azonosíthatam be. Jogos felvetés Varga Bálint bírálóiban, hogy ez az építészeti hasonulás más etnikumoknál, nemzeteknél, felekezeteknél is megjelenhetett (egységes barokk templomépítészet), miközben pl. a románoknál nem következett be az örmények esetében megfigyelhető identitásváltás. Ez kétségtelenül igaz, de egyben arra is rávilágít, hogy az építészeti cselekvés mennyire más logikát követ: más időben szerveződik és más anyagból tevődik össze, mint a nyelvi. Emiatt értelmezése is más keretet kíván. A társadalom nyelvben, viselkedési kódokban kifejeződő normarendszeréhez képest egy városlaprajz vagy egy épület sokkal robusztusabb, kevésbé rugalmas konstrukció, normakijelölő funkciója egyfelől korlátozottabb, másfelől stabilabb.⁵ Ám éppen ez adja sajátosságát, különleges helyzetét a szociális kultúrán belül, hiszen generációkon át ható makro folyamatokra irányítja a figyelmet. Így az előbbi példánál maradva a barokk építészet markáns jelenléte az erdélyi etnikumok és egyházak között mutatja a Habsburg monarchia korabeli integrációs szerepét vagy visszatekintve: sajátos kulturális örökségét. Ha tehát az erdélyi barokk templomépítészet felől közelítjük a térséget, akkor alapvetően más narratíva rajzolódik ki, mintha más, jellemzően írott forrásokkal dolgoznánk.

Az persze már egy következő kérdés lehet, hogy a kétféle cselekvés, tehát az építészeti és a nyelvi, egymást erősíti-e vagy éppen egymás ellenében hatnak? Tringli István hozzászólásában erre is kitér, mikor a 19. század végi templomépítészet példáit sorolja fel. Ezek egy olyan történeti szituációt rögzítenek, mikor is egy-egy nemzetké formálódó közösség tudatosan próbálta meghatározni történeti identitását. Mindehhez az építészeti eklektika széles választási lehetőséget kínált. A tény, hogy az erdélyi örmények nem kapcsolódtak be ebbe a

⁴ Joachim Fischer: Architektur: "schweres" Kommunikationsmedium der Gesellschaft. In: Aus Politik und Zeitgeschichte, 25/2009. Tematikus szám: Architektur der Gesellschaft, <https://www.bpb.de>, 05.06.2009.

⁵ Markus Schroer: Materielle Formen des Sozialen. Die Architektur der Gesellschaft aus Sicht der sozialen Morphologie am Beispiel von Fußballstadien. In: Die Architektur der Gesellschaft... (bibliográfiai adatok a 2. lábjegyzetben), 19-48.

19. század végi építészeti identitás keresésbe, jelzi, hogy bár nyelvi szinten sikerült megfogalmazni létezésüket, de megrendelői körként túlságosan erőtleneek voltak ahhoz, hogy az akkor fontos urbánus centrumokban, így Budapesten vagy Kolozsváron részt vegyenek a város sziluettjének alakításában. Mindeközben Szamosújváron a reformátusok, izraeliták, görög katolikusok sikeresen tudták magukat a térben pozicionálni egy korábban dominánsan örmény városképben, adott esetben, így a görög katolikusoknál, egy markánsan "keleties" építészeti formanyelvvel.

Az építészet nemzetiségi-etnikai értelmezésénél jutunk Egry Gábor központi felvetéséhez. Egry arra kérdez rá, vajon jogos-e a dolgozatban „örmény” építészeiről beszélni akkor, ha a vizsgált jelenségek más módon is leírhatók, mindenképp a foglalkozással és az abból eredő életmód mintákkal? Annyiban teljes mértékben egyetértek a bírálóval, hogy a nemzet, mint „elképzelt közösség” a maga alkotta rendszeren belül önkényesen értelmezhető "örményként" vagy "nem örményként" morfológiai jeleket. Erre a dolgozatban is utaltam, hiszen például az örmény identitás 19. századi szószólói egyáltalán nem tartották fontosnak a 18. századi örmény kereskedőházak megőrzését, miközben a külső szemmel semmilyen stiláris sajátosságot fel nem mutató templomokat, mint a katolikusoknál belüli sajátos helyzetüket megjelenítő alkotásokat, fontos értéknek tekintették. Az "örmény városépítészet" narratív története kétségkívül maga is érdekes kutatási téma lehet.⁶ Én ugyanakkor a morfológiára koncentrálok, illetve követve a kutatási előzményekben idézett szerzők munkásságát, ezt a fogalmat adottként kezeltem.

A doktori értekezés vitájában azonban nem kívánom megkerülni az alapkérdést, miszerint tényleg elhagyható lenne-e az örménységre utalás, vajon az építészeti (városépítészeti) jelenségek leírhatók lennének-e kizárólag egyéb szociológiai kategóriákkal? A dolgozatban bemutattam, hogy a négy városkép morfológiai különbözőségei ellenére abban hasonló, hogy a lokális térben sajátos urbánus karaktert hozott létre. Kétségtelen, hogy ezt a karaktert elsősorban az örménységen belül különleges szerepet játszó kereskedő rétegnek tudhatjuk be. De önmagában a kereskedő réteg markáns jelenléte nem hozott volna létre ilyen városképeket. Ehhez az kellett, hogy ezek a kereskedők "idegenek", sőt "örmények" legyenek. Ha ugyanis csak kereskedők és nem örmény (idegen) kereskedők lettek volna, úgy a hagyományos piacos helyeken telepedtek volna meg nagyobb számban. Mint ahogyan az első időkben ezen „piaci”

⁶ A témában orientációt jelentő fontos publikáció lehet: Kovács, Bálint (2019): Die Armenische Hauptstadt Ani und die "Ani-Armenier" in Siebenbürgen. Ein Symbol der Gruppenbildung im 19. Jahrhundert. In: Bžškean, Minas, übersetzt und kommentiert von Bálint Kovács und Grigor Grigoryan: Der Reisebericht des Minas Bžškeanc' über die Armenier im östlichen Europa (1830). Wien: Böhlau Verlag, 72-84.

logika mentén az örmények így is tettek. Csak miután az örményekben konkurenciát látó szász lakosság kizárta őket a városokból fordultak új, beépítetlen területek felé. Az örmény városépítészeti alapvetően befolyásolta ez a tény, nem csak a városalapítás évtizedeiben, de később is, hiszen az új örmény városok a későbbiekben is gyenge helyzeti energiákkal rendelkeztek. Településképükben éppen az a meglepő (mondhatni az teszi őket örménnyé), hogy ennek ellenére urbánus karaktert hordoznak. Urbánus megjelenésük egy alapvetően falusias térségben, mintha a "semmiből" nőttek volna ki – ez az ellentmondás már a kortársaknak is feltűnt. Ez lenne tehát az örmény építészeti földrajzi tényezője. A másik maga az alkalmazott építészeti forma. A morfológiai vizsgálat egyértelműen rámutatott, hogy az örmények kezdettől fogva erősen alkalmazkodtak az őket befogadó hatalmi centrumokhoz, tehát egyrészt Bécshez, másrészt a nemességhez. Ebből adódóan az örmény városképeket nem tisztán kereskedelmi igények formálták. Ugyanannyira jellemző rájuk az igazodás a hatalmi centrumokhoz, így egyrészt a katolikus építészeti átvétele (mindenekelőtt a kiemelkedően impozáns templomok), másrészt a nemesség vidéki kúriáinak hatása. Ha tehát el is fogadjuk, hogy az örmények nem hoztak létre saját építészeti formanyelvet, a tény, hogy milyen mintákat követtek, erősen összefügg etnikai csoportidentitásukkal, integrációs törekvéseikkel. Ezért úgy látom, hogy nem csupán egy tudománytörténeti tradíció folytatásáról beszélhetünk akkor, amikor örménynek nevezzük ezeket a városokat (városrészeket), hanem a morfológiában is tetten érhető sajátos, az örmény népesség (változó) státuszához köthető történeti szituációkat jelölünk vele.

Egry Gábor másik alapvető felvetése, miszerint Szamosújvár ne lenne ideáltípus, hanem csupán egyike a négy történeti formációnak, részben elfogadható, ha ideáltípus alatt egy merőben formális logika alapján kidolgozott rendszert értünk. Ha pl. abból indulnánk ki, hogy a migráns népesség a kibocsátó országból hozza építészeti mintáit, akkor kétségkívül Szamosújvár is csupán egy lenne a történeti szituációk között. Ugyanakkor, ha elfogadjuk, hogy Szamosújvárt már a 18-19. századi kortársak, majd a 19. század végi armenizmus, később pedig a 20. század második felében kibontakozó, máig élénk műemléki diskurzus is külön kezeli, elsősorban vele kapcsolatban fogalmaz meg olyan állításokat, mint az "örmény barokk város", úgy logikus választás, hogy a többi települést Szamosújvárhoz képest értelmezzük. Máshol a korlátozó körülmények, mint pl. a szász városok konkurenciája Erzsébetvárosnál, a meg nem valósult jogi önállóság a Székelyföldön, a Szamosújvárnál megfigyelhető jelenségektől való markáns eltéréseket eredményezett. Annyit azonban mindenképpen el kell ismerni, hogy a Székelyföldön akkor sem jött volna létre a

szamosújvárihoz hasonló barokk építészet, ha minden más körülmény azonos lett volna. Egyszerűen azért, mert az örmény építészet alapformája a lokális mintákból, helybeli mesterek tudásából táplálkozott.

Az ideatípus kérdése után a bírálati pontok közül megint csak egy "etnikai" jellegűre kell reagálnak. Varga Bálint hozzászólásában Egry Gáborral ellentétben nem a narratív keretekre helyezi a hangsúlyt (elképzeltek közösségek és morfológiai sajátosságok), hanem az örménység definíciós nehézségeire. Felteszi a kérdést, vajon jogos-e a mai, meglehetősen képlékeny örmény identitás fogalmát a rendi társadalom kereteire vonatkoztatni, ahol még egyértelmű jogi határ húzódott örmények és nem örmények között? Ezzel kapcsolatban egyrészt látni kell, hogy a mai örmény identitás egy több évszázados asszimiláció eredménye. Azaz feltehetően már a rendi korszakban sem egyértelműek az örménység kulturális kontúrjai. Különösen nem a Székelyföldön, ahol az örmény városrész fizikai határai sem definiáltak. Erzsébetvároson és Szamosújváron ugyan van egy alapító, kiinduló állapot, de éppen az építészeti karaktervizsgálat mutatta ki, hogy mindkét város fokozatosan épült ki. Bár a dolgozat erre külön nem tér ki, de nagyon is elképzelhető, hogy a szabad királyi városi rang megszerzéséért küzdő települések vonzerőt jelentettek a helybeli, "nem örmény" népesség számára is, tehát etnikai értelemben már jóval a polgári korszak előtt kevert népességű településekről beszélhetünk. Építészeti legalábbis ez a kép rajzolódik ki előttünk. Mindezek után pedig felmerülhet a további kérdés, hogy egy, az alapítás idején kimért „örmény” telken felépült "magyar", "szász", "román" stb. ház (most nem részletezve e jelzők korlátozott relevanciáját) az örmény városkép részének tekinthető-e? Ugyanezen logika mentén az is kérdés, vajon Gyergyószentmiklós magyaros szecessziós házai pusztán azért örménynek tekinthetők-e, mert az építető család örmény származású (pl. Vákár-ház)? Úgy vélem, hogy ez a probléma jogos és egy jövőbeni kutatás alapja is lehet, feltéve, ha kezelni tudjuk a vegyes és többes identitások széles skáláját. A házkataszterek, plébániai iratok, a Mercantile Forum dokumentumai stb. alapján elkészíthető lenne egy-egy város etnikai topográfiai térképe, bár számolni kellene jelentős hiányokkal is. Jelen dolgozat keretei között azonban erre nem volt szükség, hiszen a vizsgálati egység ennél magasabb szintű volt, tehát a településkép egésze, amely úgy volt "örmény", hogy e fogalom nem jelent etnikai kizárólagosságot, sokkal inkább egy sajátos urbánus karaktert.

A bírálatokban ezen központi témákon túl több olyan kisebb kritikai észrevétel is megfogalmazódik, amely nem érinti a dolgozat egészét, mégis fontos lehet a továbbgondolás során. Tringli István elnagyoltnak tartja Max Weber protestáns etikáról alkotott gondolatainak

kritika nélküli átvételét, mint ahogyan az arisztokratikus barokk kifejezést is. A bírálóban kifejtett indoklás számomra meggyőző. Másfelől Kleineisel János⁷ munkáira is utalnék, aki élesen megkülönbözteti a katolikus és a protestáns városképet, előbbit pedig szoros összefüggésbe hozza a barokk építészet látványosságával, felülről lefelé tekintő szemléletével. A dolgozat szempontjából ennek annyiban van jelentősége, hogy az örmény új városok (Szamosújvár és Erzsébetváros) rekatolizációs szerepkört is betöltöttek Erdélyben (ez indokolja azt is, hogy a katolikus Székelyföldön az örmények ilyen szerepet nem kaptak, templomaik rendre "másodlagos" szerepűek maradtak a településképben). Szamosújvár és Erzsébetváros "barokk új-városok" voltak tehát, hasonlóan a magyarországi püspöki székhelyekhez (Vác, Eger, Szombathely), csak éppen klérus nélkül. Építészetüknek Miklósi-Sikes Csaba által is hangsúlyozott „nyugatiassága” ("bécsiessége") éppen abból fakad, hogy miközben Erdély más városaiban a középkori városszerkezetre rétegződött rá a barokk, itt egy új kimérése, a magyarországi püspöki székhelyekhez hasonlítható barokk városépítési program valósult meg.⁸ Ugyanitt Tringli István nem ért egyet azzal a kijelentéssel, hogy a modern polgári nyilvánosság kialakulása előtt a szőlőhegyek a társadalmi érintkezés kitüntetett terei lettek volna. A szőlőhegyek témájának vitája messze vezetne az eredeti célkitűzéstől, azt azonban remekül illusztrálja, hogy a településképi vizsgálat, mivel témáit nem (csak) a kutató érdeklődése, hanem a morfológiai jelenségek határozzák meg (tehát jelen esetben a térképen beazonosított szőlőhegy), milyen összetett kérdésfelvetésekre inspirál.

Ugyancsak a folytatás irányát jelzi a mindhárom bírálóban javasolt komparatív elemzés lehetősége, mint a moldvai vagy galíciai kitekintés, az örmények összevetése más kereskedő kolóniákkal vagy a templomépítészet identitáskeresésének útjai. Noha bennem is felmerült egy-egy ilyen tágabb, adott esetben a nemzetközi térbe is kitekintő összehasonlítás igénye, de be kellett lássam, hogy ehhez elsőként az erdélyi helyzet jobb megértése szükséges.

Ugyanakkor semmiképpen sem szeretném ezzel azt üzeni, hogy a komparatív elemzések a jövőben ne lennének szükségesek. Ellenkezőleg. Magam is úgy látom, hogy az erdélyi örmény építészet mélyebb megismerésének ezek a leggyümölcsözőbb irányai. Kutatási terv szintjén már el is kezdtem e munkának alapjait lerakni. Külön köszönet a bírálóknak, hogy ebben a törekvésben javaslataikkal megerősítettek, illetve újabb ötleteket adtak.

⁷ Kleineisel János (1981): *Házak, városok, társadalmak*. Budapest: Gondolat. Kleineisel téziseiből kiindulva született tanulmány: Tamáska Máté (2018): *A magyar reformáció településképi öröksége*. In: *Valóság. Társadalomtudományi Közlöny* 6, 32-54.

⁸ Legalábbis elvi szinten, mert a dolgozatban részletesen bemutatom, hogyan oldódik fel a tervezettség a város természetes növekedésében, mely növekedés során sokszor "középkori" vonásokat is átvesz az örmény város.